Utrechtse relaties van Christoffel Plantijn

D. Grosheide

Eind juni 1581 heeft Christoffel Plantijn 1) uit Antwerpen, de belangrijkste drukker van de toenmalige Nederlanden, een bezoek gebracht aan Utrecht. Hij kwam niet alleen, maar was vergezeld van de Leidse hoogleraar Justus Lipsius bij wie hij in deze tijd logeerde. De heren maakten hun opwachting bij de stedelijke regering en ontvingen de gebruikelijke „schenkelwijn". Dit bezoek heeft meer dan eens de belangstelling van de historici gehad. Reeds in 1841 heeft Dodt van Flensburg er de aandacht op gevestigd 2) en verband gelegd met de subsidie, die enige tijd daarna aan Plantijn is verstrekt voor het opnemen van een plattegrond van de stad in zijn uitgaven van Guicciardini's beschrijving der Nederlanden 3). Deze opvatting is sedertdien, en wel terecht, algemeen aanvaard, ook door Sabbe toen hij in 1927 het bezoek opnieuw ter sprake heeft gebracht 4). Sabbe heeft de veronderstelling geuit, dat Lipsius met Plantijn was meegegaan omdat hij goed bekend was met Dirk Canter, een belangrijk man in Utrecht, en hij Plantijn bij hem kon introduceren. Plantijn behoefde een dergelijke introductie echter niet, want hij kende Canter al meer dan tien jaar, had in 1574 een werk van hem uitgegeven en hem meermalen boeken geleverd. Lipsius zal de kennismaking met Canter hebben willen vernieuwen en had zeer waarschijnlijk nog een andere reden om met Plantijn naar Utrecht op reis te gaan. Hij had een brief ontvangen van George Rataller, waarin deze hem had geschreven al een jaar lang in zijn hoop Lipsius eens te ontmoeten bedrogen te zijn en daarom schriftelijk zijn bewonde-

1) De naam van de in Frankrijk geboren Christophle Plantin geef ik weer op de wijze als hij zichzelf op zijn Nederlandstalige drukken aanduidt. Over Plantijn en zijn bedrijf: Leon Voet, *The Golden Compasses; a history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp* (2 dln; Amsterdam, 1969, 1972). Titels van drukken van Plantijn zijn te vinden in: *Belgica Typographica; catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt* I (bewerkt door) Elly Cockx-Indestege en Geneviève Glorieux; II (bewerkt door) Geneviève Glorieux (Nieuwkoop, 1968 en 1977-80). Ik verwijs naar deze publicatie met de letters BT, gevolgd door het nummer van het betrokken werk in deze catalogus. Het eerste deel is verschenen van: Leon Voet, *The Plantin press (1555-1589); a bibliography of the works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden* (Amsterdam, 1980). Ik verwijs naar dit deel met Voet I en het nummer van de titel in deze bibliografie.

2) J. J. Dodt van Flensburg, 'Willem Silvius en Christoffel Plantijn, drukkers, in betrekking tot de Utrechtsche zaken', *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht,* VII (1841) 379 vlg.

3) BT 1361, 1365.

4) M. Sabbe, 'J. Lipsius en Chr. Plantin te Utrecht in 1581', *De Gulden Passer,* V (1927) 10 vlg.

ring voor de grote geleerde liet blijken 5). Lipsius had geantwoord met een brief die getuigde van groot respect voor de geletterde president van het Hof van Utrecht 6). Hij moet de gelegenheid hebben aangegrepen om de wens naar persoonlijke kennismaking te bevredigen.
Er is zoals zal blijken aanleiding te veronderstellen, dat er in juni 1581 meer aan de hand is geweest. Plantijns relatie met Utrecht is echter niet tot dit bekende bezoek beperkt gebleven, integendeel. Plantijn had zulk een vooraanstaande plaats in het boekenbedrijf der Nederlanden, dat men in het Sticht niet aan hem kon voorbijgaan. Dat gold Plantijn als drukker, maar niet minder Plantijn als boekverkoper.
In beide hoedanigheden heeft hij inderdaad met Utrecht contact gehad. Hij had het met daar woonachtige auteurs, zoals uit bij hem verschenen publicaties valt af te leiden. Het blijkt voorts uit wat van zijn correspondentie behouden en grotendeels uitgegeven is 7). En de bescheiden die de transacties van zijn boekhandel hebben vastgelegd, wijzen het eveneens uit. M.n. Plantijns boekhouding, die thans nog in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen te raadplegen is, vormt een rijke bron voor de kennis van zijn relaties. In journalen heeft Plantijn de leveranties die hij hun deed en de betalingen die hij van hen ontving geregistreerd, terwijl hij in grootboeken op naam van ieder van zijn klanten een rekening heeft geopend die overzichtelijk, hoewel soms zeer beknopt, hun debet en credit liet zien 8).
Plantijn heeft zaken gedaan met Utrechtse boekverkopers, m.n. vanaf 1565 9), en met particuliere klanten. De transacties met hen heeft hij aanvankelijk in één grootboek opgenomen *(libraires et autres)*, daarna in afzonderlijke banden geadministreerd. In deze bijdrage bepaal ik mij grotendeels tot de particuliere personen met wie Plantijn in verbinding heeft gestaan. In 1581/82 heeft hij van vier Utrechters een werk gedrukt. Deze figuren, merendeels behorend tot de kring van het Hof van Utrecht, vormen een goed uitgangspunt voor een overzicht van de wederzijdse betrekkingen.

Dirk Canter

Allereerst noem ik Dirk of Theodorus Canter, zoon van een president van het

5) Rataller aan Lipsius 31 juli 1580: Justus Lipsius, *Epistolarum selectarum centuria prima* (Antwerpen/Leiden, 1586), brief 24. In latere uitgaven van de briefwisseling van Lipsius is deze brief niet opgenomen.
6) Lipsius aan Rataller 2 aug. 1580: Lipsius, *Centuria I*, brief 25.
7) M. Rooses en J. Denucé, ed., *Correspondance de Christophe Plantin.* Uitgaven van de Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen XII, XV, XXVI, XXIX-XXXIV (9 dln in 8 bdn; Antwerpen, 1883-1920). Ik verwijs naar deze uitgave met *Corr.* gevolgd door vermelding van deel en het nummer van de brief, evt. met opgave van pagina.
8) J. Denucé, ed., *Inventaris op het Plantijnsch Archief [in het] Musaeum Plantin-Moretus* (Antwerpen, 1926). Ik verwijs naar de grootboeken met hun nummer in deze archief-inventaris, bijv. MPM, nr. 20. Ik volsta in veel gevallen met een dergelijke algemene verwijzing zonder opgave van blad. Naar de journalen verwijs ik met opgave van het jaar en de datum, maar zonder vermelding van blad en van het nummer in de inventaris.
9) De boekbinders, -drukkers en -verkopers waren in Utrecht tot 1599 lid van het Zadelaarsgilde, waarvan in 1569 een ledenlijst is opgemaakt, die gepubliceerd is in: S. Muller Fz., ed., *De Utrechtsche archieven I; schildersvereenigingen te Utrecht, bescheiden uit het Gemeente-archief* (Utrecht, 1880). Op blz. 61 de leden die bij het boekenbedrijf betrokken waren. Vrijwel allen hebben in verbinding gestaan met Plantijn.

Hof en ook zelf bijwijlen raadsheer, een geleerde, die ook met afwisselend succes politiek bedrijvig is geweest. Canter heeft een zeer grote bibliotheek nagelaten, die na zijn overlijden bij Isaac Elsevier in Leiden in 1617 geveild is 10). Canter heeft blijkbaar veel geld voor de aankoop van boeken kunnen besteden en zijn leverancier was Plantijn 11). Hij moet één van diens grote particuliere klanten zijn geweest. Aanvankelijk heeft Plantijn de leveranties geboekt op de rekening van Dirks oudere broer Willem, in wiens schaduw als geleerde hij heeft geleefd en die te Leuven woonachtig was. Dirk zal daar toen eveneens verblijf hebben gehouden. Vanaf 1571 heeft hij bij Plantijn een eigen rekening.

De rekening begint in 1571 met een bedrag dat Plantijn Canter *estant present en Anvers* leent (10 mei 1571), waarop volgt een post voor de leverantie van papier. Daarna komen bedragen voor geleverde boeken. Anderzijds zijn er de van Canter ontvangen betalingen 12). Op 20 januari 1574 heeft Plantijn hem een overzicht van de stand van zaken gezonden, de enige maal dat ik iets dergelijks in de rekeningen van Utrechters, de boekverkopers inbegrepen, ben tegengekomen. Het zal nodig zijn geweest om Canter aan zijn verplichtingen te herinneren.

De talrijke leveranties hebben voornamelijk betrekking op de klassieke oudheid, werken verschenen bij Plantijn zelf en elders, ook bij buitenlandse drukkers. De Utrechtse boekverkopers moeten niet in staat zijn geweest Canter die te verschaffen, maar waren hem meermalen van dienst met het overbrengen van zijn bestellingen. Ik ga de leveranties van Plantijn niet stuk voor stuk na, maar haal één bijzonderheid naar voren die meer algemeen belang heeft: de geleverde present-exemplaren.

Naar aangenomen kan worden was het als erfgenaam van zijn broer, dat Canter in 1580 twaalf exemplaren van Willems editie van Sophocles en van diens editie van Aeschylus heeft ontvangen 13). Twaalf exemplaren van Dirks eerste eigen werk, dat Plantijn in 1574 gedrukt had 14), werden hem op 3 maart 1574 toegezonden. In het journaal van 1574 staat op 24 september geboekt, dat Canter daarna nog drie exemplaren van zijn werk heeft gekocht. Er waren grenzen aan wat Plantijn voor een beginnend auteur kon doen. Wél heeft hij Canter tweemaal een werk geschonken van een andere auteur. De eerste maal betrof het de editie van Vergilius van Germanus Valens Guellius, d.i. Germain Vaillant de Guélis, abt van Paimpont, raadsheer in het Parlement

10) *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht,* VII (1841) 306 noot; J. A. Gruys, *The correspondence of Theodorus Canterus . . .; an inventory.* Bibliotheca bibliographica Neerlandica IX (Nieuwkoop, 1978) ix, xiii. Zie ook: J. A. Gruys, *The early printed editions (1518-1664) of Aeschylus; a chapter in the history of classical scholarship.* Diss. Leiden (Nieuwkoop, 1981) 277 vlg.: Dirk Canter's 'Fragmenta poetarum graecorum'.

11) Zijn rekening bij Plantijn: MPM, nr. 16, 18, 20.

12) Ook voor betalingen werden uiteraard derden ingeschakeld. 12 mei 1578 bijv. ontvangt volgens het grootboek Plantijn een bedrag van Canter uit handen van *ung marchant a la vielle bourse* te Antwerpen.

13) Resp. BT 4383 en BT 38; de *Aeschylus* ook Voet I, 10. Discussie over de betaling van geleverde exemplaren van Willems editie van de *Eclogae* van Joannes Stobaeus (BT 4429): grootboek s.v. Theod. Canterus omstreeks 12 mei 1578; de leveranties hadden reeds 6 aug. en 23 sept. 1575 plaatsgevonden.

14) *Variarum lectionum libri duo:* BT 561. Verschenen met privilege voor 10 jaar en met verklaring van de censor dat de inhoud in geen enkel opzicht strijdig was met het orthodoxe geloof.

van Parijs en een relatie van Canter. Van deze publicatie heeft Plantijn op 6 augustus 1575 en nog eens op 25 september d.a.v. Canter een exemplaar doen toekomen 15). De tweede maal gold het een werk van Hubertus Goltzius 16). Een motief voor deze schenking heb ik niet gevonden. Daarentegen heeft Canter de *Opera* van Goropius Becanus 17), die Plantijn meer dan eens iemand cadeau heeft gedaan, weer moeten kopen (29 september 1580). Zo erg nauw lijken deze gegevens overziende de betrekkingen van Plantijn en Canter niet geweest te zijn. Ook een paar strubbelingen over het al of niet betalen van boeken wijzen daar op.
In 1582 heeft Plantijn Canters editie van een werk van de eind-derde-eeuwse auteur Arnobius gedrukt 18). Het boek is opgedragen aan de boven reeds genoemde Valens Guellius, met de datering 13 november 1581. Plantijn zal kort nadien de kopij ontvangen hebben, maar maakte geen haast met het drukken. Canter moet t.o. Lipsius zijn teleurstelling daarover tot uitdrukking hebben gebracht 19). Lipsius, die het uitstel evenzeer betreurde, heeft, misschien op aandringen van Canter, een paar maal over de druk van de *Arnobius* aan Plantijn geschreven; Canter zelf heeft, toen hij niets vernam, gevreesd dat de kopij gedeeltelijk bij Plantijn zoek geraakt zou zijn.
Dat kon Lipsius echter niet geloven en hij adviseerde Canter ook zelf aan Plantijn te schrijven. Of dat gedaan is valt niet te zeggen, maar in de laatste week van juli verheugt Lipsius zich erover, dat de druk op gang is gebracht en hoopt hij dat niet ziekte van Plantijn deze zal belemmeren. In augustus 1582 werden Canter 30 exemplaren toegezonden en kwam aan zijn ongeduld een einde.
Wellicht is toen Plantijn in Utrecht was, een afspraak voor de druk gemaakt. Canter heeft hem althans toen ontmoet. Volgens het journaal van 1581, 7 juli, heeft hij in juni aan Plantijn te Utrecht 21 gld. betaald 20). Het zou niet zijn laatste ontmoeting met Plantijn zijn, maar daarover later.

George Rataller

Canter heeft de *Variae lectiones* van 1574 opgedragen aan George Rataller, de president van het Hof van Utrecht. Rataller, zegt Canter in de opdrachtbrief,

15) BT 4704. Canter was met het voornemen tot de druk van deze editie bekend: D. Delacourcelle, 'Germain Vaillant de Guélis, abbot of Paimpont (1516-1587)', *Bibliothèque d' humanisme et renaissance,* XVI (1954) 351-352. Het werk is Canter aanvankelijk in rekening gebracht, maar in 1578 als geschenk afgeboekt.
16) *Thesaurus rei antiquariae huberrimus:* BT 1299. De schenking is in het grootboek niet gedateerd, maar begin 1579 gedaan.
17) BT 1316.
18) *Disputationum adversus gentes libri septem:* BT 172; Voet I, 596. De exemplaren aanwezig op de UB Utrecht (coll. Thomaasse en Centrale Oud-Katholieke Bibliotheek) hebben beide op blz. 286 de 'Errata', die soms ontbreken.
19) In alle brieven door Lipsius in 1582 aan Canter gericht schrijft hij over de druk van de *Arnobius*. Vermelding van de brieven en een uitgave waarin ze voorkomen in: Gruys, *Correspondence,* 8-10. Ik heb de daar eveneens genoemde copieën berustend op de UB Utrecht geraadpleegd. De vrees van Canter blijkt uit Lipsius' brief van 6 juni 1582.
20) Het kasboek van Jan Moretus (MPM, nr. 14, fol. 61) vermeldt onder juli 1581 eveneens het bedrag als door Plantijn *estant a Utrecht* van Canter ontvangen. Het blad heeft per vergissing het jaartal 1580.

was slechts ongaarne uit Mechelen, waar hij lid van de Grote Raad was, naar Utrecht gekomen, doch vervulde zijn ambt op voortreffelijke wijze. De lofspraak is veelzeggend, omdat Rataller zich in een uitzonderlijke positie bevond. Hij was nog geen jaar in functie geweest, of hij werd geconfronteerd met de situatie die door het vonnis van de Raad van Beroerten tegen Staten en Raad van Utrecht uitgesproken en door Alva bekrachtigd, was geschapen. Alle macht van de Staten werd aan het Hof overgedragen. Rataller heeft zich daarin geschikt. Wanneer echter in 1576 een oproep uitgaat en in Utrecht ontvangen wordt voor een vergadering van de Staten Generaal in Brussel, verklaart hij dat het vonnis niet langer gerespecteerd behoeft te worden 21). Hij heeft toch moeite met de nieuwe orde van zaken die daarna intreedt en wanneer in 1580 een nieuwe eed wordt gevraagd, behoort hij tot de laatste groep raadsheren die deze aflegt 22).

Rataller moet een goed jurist zijn geweest, heeft echter vooral bekendheid gekregen door zijn litteraire arbeid, waartoe hij van jongs af neiging had getoond. Hij heeft gewerkt aan metrische vertalingen van een aantal Griekse dichters in het Latijn en had zich daarmee een zekere reputatie verworven. Ondanks drukke werkzaamheden heeft hij ook in Utrecht er gelegenheid toe gevonden. In de turbulente tijd die hij beleefde was historische lectuur hem een troost en verschafte ze hem de gemoedsrust voor litterair werk, aldus Rataller in de opdracht van zijn vertaling van Euripides aan Nicolas Micault, heer van Indevelde, die als lid van de Geheime Raad in Brussel met soortgelijke problemen als waarvoor Rataller geplaatst was, te maken had gekregen 23).

Ratallers *Euripides* is in 1581 bij Plantijn verschenen 24), de kopij had hem omstreeks het midden van 1580 bereikt. Rataller had Plantijn al eerder benaderd voor een andere uitgave. Hij had in 1570 bij Willem Silvius in Antwerpen een vertaling van Sophocles laten verschijnen, een druk die naar zijn mening te wensen overliet 25). Voor een herdruk had hij zich met een niet bewaard gebleven brief tot Plantijn gewend. Plantijn verklaarde zich bereid een nieuwe editie te drukken, maar gaf fijntjes te verstaan, dat hij liever een nog niet eerder uitgekomen publicatie had ontvangen 26). Rataller had de wenk begrepen en Plantijn zijn *Euripides* toegezonden. Met voorbijgaan van de *Sophocles* die hij intussen had ontvangen 27) legde Plantijn deze ter perse. De cor-

21) J. den Tex, 'De Staten in Oldenbarnevelts tijd' in: *Van standen tot Staten; 600 jaar Staten van Utrecht 1375-1975*. Stichtse historische reeks I (Utrecht, 1975) 51. Den Tex geeft per abuis Rataller hier de voornaam van zijn zoon Philips.

22) Johan van de Water, ed., *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, der Edele Mogende Heeren Staten 's lands van Utrecht* (3 dln; Utrecht, 1729) II, 1053 s.v. Peter Ruysch; tekst van de eed: 1038/1039.

23) H. de Schepper, 'Nikolaas Micault', *Nationaal biografisch woordenboek* (uitgeg. door de) Koninklijke Academiën van België VI (Brussel, 1974) 664-666.

24) BT 5747.

25) BT 4384; Casparus Burman, *Traiectum eruditum* . . . (Utrecht, 1738) 280. De druk was reeds eind 1569 voltooid, want Silvius heeft aan Plantijn op 27 nov. 1569 zes en op 3 dec. 1569 twaalf exemplaren geleverd: MPM, nr. 17, fol. 42.

26) Plantijn aan Rataller 14 mei 1580: *Corr.* VI, nr. 877. . . . *alia tua numquam ante hac evulgata* kan niet, zoals Denucé aanneemt, op de *Sophocles* slaan.

27) Rataller aan Plantijn 25 aug. 1580: *Corr.* VI, nr. 888. Rataller zond als kopij een gecorrigeerd exemplaar van de editie Silvius 1570, nog aanwezig MPM. De handelwijze was niet onge-

rectie was toevertrouwd aan Frans Raphelengius, in 1565 getrouwd met zijn oudste dochter en o.a. als proeflezer bij zijn schoonvader in dienst. De correctie gaf Raphelengius aanleiding tot een aantal opmerkingen, die hij aan Rataller deed toekomen. Rataller bracht enige wijzigingen aan, waarschijnlijk in een drukproef die hij had ontvangen, en zond ze met excuses aan Plantijn 28). Na voltooiing van de druk werden Rataller tweemaal twaalf exemplaren toegezonden: op 21 februari 1581 via de officiële bode van Utrecht, op 27 februari daarop door bemiddeling van Ratallers neef Johannes Rataller 29).
Met de boekverkoper Plantijn heeft Rataller eveneens zaken gedaan 30). De rekeningen bevestigen Ratallers historische en litteraire neigingen 31). De leveranties beginnen 8 februari 1571. Het journaal op deze datum laat zien dat Plantijn hem toen gratis een catalogus van zijn uitgaven heeft verstrekt en tegen betaling een „Messe-Katalog". Aangenomen moet worden dat de laatste destijds in Utrecht niet te raadplegen was 32). Erg goed bekend was Rataller bij deze eerste zending nog niet: de post in het journaal èn de rekening in het grootboek geven hem de voornaam Guilielmus, leggen echter wel nauwkeurig zijn titel vast. Rataller bestelt niet zo veel en evenmin regelmatig. Dit kan de reden zijn, dat Plantijn in 1574 een leverantie niet uit het journaal overbrengt naar het grootboek, maar naar het boek dubieuze debiteuren 33). In 1576 heeft Rataller echter weer een eigen rekening in het grootboek. Hij had toen met een ook niet bewaard gebleven brief Plantijn gevraagd hem enige werken te leveren, waaraan volgens het antwoord, dat met de leverantie te dateren valt, slechts ten dele kon worden voldaan 34).
Opmerkelijk is dat Plantijn aan Rataller vanaf 1579 nog al eens een publicatie cadeau doet. Hij begint begin juli van dit jaar met Rataller tegelijk met de levering van een bestelling een nieuwstijding te schenken. Begin september worden een aantal werken, die volgens het journaal gekocht zijn, in het groot-

woon: Voet, *The Golden Compasses,* II, 279 noot 2. Er is een editie Silvius van 1576 bekend, misschien niet meer dan een nieuwe titeluitgave. Zie: J. Machiels, *Catalogus van de boeken gedrukt voor 1600 aanwezig op de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent* (Gent 1979) nr. S 428. De herdruk van de *Sophocles* is eerst in 1584 verschenen bij Joannes Bellerus: BT 4385.

28) Rataller aan Raphelengius 27 jan. 1581, in: J. H. Hessels, ed., *Abrahami Ortelii . . . et virorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum . . . epistulae* (Cambridge, 1887) nr. 102; Rataller aan Plantijn 27 jan. 1581: *Corr.* VI, nr. 907.

29) Journaal 1581 op genoemde data. In de 'boutique' heeft Plantijn de *Euripides* reeds op 5 of 6 febr. verkocht: MPM, nr. 491, fol. 3v. Merkwaardigerwijze heten de exemplaren op 21 febr. 1581 in het journaal: *corrigés.* Evenzo bij de post in het grootboek. Is er verwarring met de *Sophocles* van Rataller?

30) Zijn rekening bij Plantijn: MPM, nr. 16, 18.

31) Rechtsgeleerde werken in het bezit van Rataller: P. A. Tiele, 'Visitatie en repurgatie van boeken te Utrecht (1568-1570)', *Bibliographische adversaria* 2e reeks I (1887-1894) 78.

32) In zijn goede tijd had de Utrechtse drukker en boekverkoper Herman van Borculo regelmatig de Buchmesse in Frankfort bezocht: Rudolf Wackernagel, ed., *Rechnungsbuch der Froben und Episcopius, Buchdrucker und Buchhändler zu Basel, 1557-1564* (Bazel, 1881) passim; H. de Vocht, ed., *Cornelii Valerii ab Auwater Epistolae et carmina.* Humanistica Lovaniensia XIV (Leuven, 1957) brief nr. 175.

33) MPM, nr. 1083, fol. 10r.

34) *Corr.* V, nr. 715. Denucé geeft voor deze ongedateerde brief op grond van de plaats in de bundel MPM, nr. 8 de datering 19-26 april 1576. Daar de boeken in de brief genoemd volgens journaal 1576 op 19 april zijn verzonden, zal ook de brief toen uitgegaan zijn. In de brief noemt Plantijn voor een Bazelse editie van de *Moralia* van Plutarchus een prijs van 4 gld. 16 st., hij heeft volgens het journaal aan Rataller 5 gld. in rekening gebracht.

boek opgenomen als cadeaux. Medio 1580 - de post is in het grootboek niet gedateerd - ontvangt Rataller opnieuw een nieuwstijding gratis, 12 september 1580 de werken van Goropius Becanus. Op 25 september neemt de zoon van Rataller Philips uit Antwerpen een aantal publicaties voor zijn vader mee en voegt Plantijn er als geschenk de geschiedenis van Genua van Petrus Bizarus (Bizzari) aan toe 35), waarna eind 1580/begin 1581 - ook deze zending mist een datum - het grootste cadeau volgt: een gebonden exemplaar mèt de platen van Guicciardini's beschrijving der Nederlanden in het Italiaans 36). En tenslotte wordt van de drie werken, die Rataller op 11 juli 1581 volgens het journaal met de schipper Thomas Balmaker 37) zijn toegezonden, er slechts één: de *République* van Jean Bodin, in het grootboek opgenomen 38). Dit is dan tevens het laatste, dat Plantijn voor Rataller, die 6 oktober 1581 plotseling na een beroerte, die hem tijdens een zitting van het Hof getroffen had, is overleden, heeft kunnen doen.

Vanwaar deze vrijgevigheid van Plantijn voor Rataller? Men zou ze kunnen beschouwen als een bewijs van erkentelijkheid voor Ratallers levering van kopij aan de drukker. Maar de *Sophocles* heeft hij tenslotte niet het licht laten zien en dat maakt deze veronderstelling minder waarschijnlijk. De brieven die van de correspondentie overgeleverd zijn, lichten ons niet in: ze zijn strikt zakelijk van karakter en missen een persoonlijke noot. Er zijn er echter verloren gegaan, de speciale groeten, die Rataller in zijn brief van 27 januari 1581 aan Jan Moretus, ook een schoonzoon van Plantijn die in het bedrijf was opgenomen, laat doen verraden bekendheid, die evenmin is na te trekken. Er is tussen Rataller en Plantijn meer gepasseerd dan we weten en in dat onbekende „meer" moet de verklaring liggen van Plantijns royaliteit.

Philips Rataller betaalt na het overlijden van zijn vader de overgebleven schuld af, voor zover Plantijn deze in rekening brengt, en betrekt ook zelf enige boeken van hem 39). Hij heeft nog voor een andere aangelegenheid een beroep op Plantijn gedaan. Dit blijkt niet uit zijn rekening in het grootboek, wèl uit het journaal 1582 op 5 september en uit het kasboek van Moretus 40). Rataller jr. heeft Plantijn gevraagd een bedrag aan geld, dat hij hem in han-

35) BT 322, Voet I, 726.

36) BT 1361.

37) Een schipper die Plantijn meer voor het transport naar Utrecht heeft ingeschakeld, bijv. voor een zending aan Gerard Jansen van Vollenhoven: journaal 1581, 30 sept. In een brief van Jan van Renesse aan Plantijn van 30 dec. 1569 (MPM, nr. 92, fol. 259) heet hij: *nuntius meus ordinarius Thomas de Ballemaker*. Volgens N. van der Monde komt de huidige Loeff Berchmakerstraat bij de verkoop van een huis op 6 april 1592 als Ballemakerstraat voor en wordt in het Raads dagelijks boek van 1590, 29 okt., *zekere Thomas Ballemaker* vermeld: *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht* II (Utrecht, 1845), 85.

38) Plantijn heeft volgens zijn notities in het journaal en het grootboek aan Rataller een editie in folio geleverd, waarschijnlijk Parijs, Du Puys, 1578. Hij heeft naar Utrecht ook een andere uitgave van het werk verkocht. Bij de leverantie van de *République* aan de boekverkoper Coenraet Henricksz (journaal 1580, 25 mei) tekende hij aan: *8°. Geneve.* Hiermee wordt de zonder drukkersadres verschenen 'gecorrigeerde' editie van Claude Juge aangeduid. Over deze niet geautoriseerde uitgave: Corinne Müller, 'L'édition subreptice des *Six Livres de la République* de Jean Bodin [Genève, 1577]; sa genèse et son influence', *Quaerendo,* X (1980) nr. 3 (verschenen 1981), 211 vlg.

39) MPM, nr. 18, fol. 209 op zijn naam, maar bij de rekening van George Rataller geboekt. MPM, nr. 20, fol. 29 nog eens op een eigen rekening.

40) MPM, nr. 14, fol. 75.

den gaf, over te maken naar Parijs. Het was bestemd voor Pierre Porret, Plantijns „broeder" en zakenrelatie, op wiens rekening bij Plantijn het bedrag is te vinden 41). Plantijn heeft dergelijke transacties, waarbij ook Michel Sonnius te Parijs was ingeschakeld, voor meer personen verricht en uit brieven van Porret blijkt, dat de gelden bestemd waren ter betaling van pensionkosten enz., welke jongelui die in Frankrijk studeerden, hadden te voldoen 42). We treffen onder hen kinderen van de relatie van Philips' vader Micault aan. Het samentreffen in dit verband van Rataller en Micault is niet toevallig, omdat Plantijn deze diensten als bankier voor bepaalde personen uit de kring van „politie en justitie" verrichtte. Zij hebben een geprivilegieerde categorie onder zijn talrijke relaties gevormd. De geldtransactie sluit goed aan bij wat boven over de gestes van Plantijn jegens Rataller sr. werd vastgesteld.

Adriaan van der Burch

Een derde die contact met Plantijn heeft gehad, was Adriaan van der Burch. Deze zoon van een president van het Hof van Utrecht was sinds c. 1572 griffier van dit college, werd echter in 1586 onder Leicester vervangen door Philips Rataller, doch trad nadat deze in oktober 1588 zijn functie had opgegeven weer als griffier op 43). Ook hij was naast zijn dagelijkse werkzaamheden litterair actief.
In 1582 heeft Van der Burch bij Plantijn de *Laudes Hieronymae Columnae* laten verschijnen. Deze reeks lofdichten van hem en anderen, twaalf jaar tevoren in hun studietijd te Padua gemaakt op een telg van de familie Colonna, bevatten ook andere gedichten, o.a. één van Van der Burch op het overlijden van George Rataller. Vóór in de uitgave is een brief van Van der Burch aan Plantijn afgedrukt 44). Hij bevat welbeschouwd een verzoek om het werk te drukken en zal opgenomen zijn om de herkomst van de gedichten aan te geven. In het exemplaar dat het Museum Plantin-Moretus van het werk bezit, is een copie van het antwoord van Plantijn ingeschreven 45). Plantijn verklaarde zich bereid het werk te drukken mits Van der Burch een paar honderd exemplaren zou afnemen. Over de afwikkeling van de aangelegenheid heb ik geen gegevens gevonden: in het grootboek van deze jaren heb ik geen rekening op naam van Van der Burch aangetroffen.

Aert van Eyck

Aert van Eyck of Arnoldus Eickius, de vierde auteur van wie Plantijn een

41) MPM, nr. 20, fol. 80.
42) Wat Rataller jr. betreft: Porret aan Moretus 31 okt. 1582: *Corr.* VII, nr. 992. Het bijzondere journaal 1580-1593 houdt gezien de voorkomende namen niet onmogelijk met deze transacties verband: MPM, nr. 43-II, register voorin. Ratallers naam ontbreekt hier, hij heeft echter slechts éénmaal Plantijn voor een transactie als deze te hulp geroepen.
43) *Groot placaatboek*, II, 1061, 1222.
44) Gedateerd 16 jan. 1582: *Corr.* VII, nr. 975. Het boek: BT 6989; Voet I, 850. Onder een aantal klad-aantekeningen op het laatste blad van het journaal 1580 staan naam en functie van Van der Burch geschreven. Deze notitie zal gemaakt zijn met het oog op evt. correspondentie, c.q. leverantie.
45) Gedateerd 23 jan. 1582: *Corr.* VI, nr. 976.

werk heeft gepubliceerd, heeft in onderscheid van de drie figuren die tot dusver de aandacht hebben gehad, niet behoord tot de regeringskringen 46), hij was docent aan de Hieronymusschool, waar hij o.m. onderwijs gaf in het Grieks. Van Eyck heeft diverse reorganisaties van de school overleefd, maar werd tenslotte bij de, overigens tijdelijke, Protestantisering in 1586 niet herbenoemd. Hij was toen al niet jong meer. Buchelius, die hem als leraar had gehad, heeft hem gewaardeerd 47), de autoriteiten heeft Van Eyck echter nog al eens voor problemen gesteld 48).
Plantijn, die Van Eyck langer gekend moet hebben, schatte hem niet hoog. Hij liet dat in 1571/72 blijken, toen hij aan Erasmus Vendius, raad van de hertog van Beieren, in verband met een eventueel professoraat in Ingolstadt inlichtingen over hem gaf 49). Niettemin heeft hij in 1582 een werk dat Van Eyck over de Griekse grammatica geschreven had gedrukt 50). Het boek is opgedragen aan de stedelijke regering van Utrecht. In de dedicatie wordt lof toegezwaaid aan Dirk Canter en Adriaan van der Burch, terwijl van de laatste een lofdicht is opgenomen. De kring waarin we ons met ons onderzoek bewegen, is maar klein!
Het stadsbestuur had aan Van Eyck 30 gld. ten behoeve van de uitgave van zijn werk geschonken. Hij had de subsidie wel nodig, want hij moest, naar het grootboek van Plantijn uitwijst, 200 exemplaren zelf betalen 51). Na de presentatie van het werk aan de stad heeft Van Eyck opnieuw 30 gld. ontvangen 52).

Paulus Wtewael

Een korte vermelding verdient een Utrechts kunstenaar die voor Plantijn heeft gewerkt: Paulus Wtewael. Er is over hem weinig bekend 53). Hij heeft o.m. een portret van Van Eyck en van de stadhouder Bossu gegraveerd. We zullen hem mogen vereenzelvigen met Paulus Vuyten Wael, de zoon van Jacob Jansz. Vuyten Wael, die gehuwd was met Margaretha Valerius, een oude-

46) In 1581 heeft een Antonius Caucius bij Plantijn een *Grammatica Latina* laten verschijnen. Meest wordt deze auteur vereenzelvigd met Ant. van Cuyck, die in Utrecht ambten heeft bekleed. Toen hem van de grammatica 400 exemplaren werden toegezonden, was hij echter in dienst van Adolf, hertog van Holstein en woonachtig te Gottorp: grootboek MPM, nr 18, fol. 316; nr. 20, fol. 45; journaal 1581, 21 febr. Zie ook: *Corr.* VI, nr. 917.
47) Arn. Buchelius, *Vitae eruditorum Belgicorum, ordine alphabetico;* UB Utrecht, Hss., nr. 838, fol. 50.
48) J. J. Dodt van Flensburg, 'Aert van Eyck, lector quartae classis bij de Hieronymusschool te Utrecht', *Utrecht voorheen en thans; tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht* 2e serie I (1844) 145 vlg.; J. A. Wijnne en L. Miedema, ed., *Resolutiën van de vroedschap van Utrecht betreffende de academie.* Werken Historisch Genootschap nieuwe serie LII (Utrecht, 1900) lxxii-lxxiii, lxxxvi. lxxxviii, xcv.
49) Brief van kort na 25 april 1571: *Corr.* II, nr. 274; van waarschijnlijk febr. 1572: *Corr.* II, nr. 312.
50) *Tabulae graecae* etc.: BT 5697.
51) MPM, nr. 20, fol. 107.
52) J. J. Dodt van Flensburg, 'De stads-kameraarsrekeningen, dienstbaar gemaakt aan de geschiedenis, voornamelijk die der beschaving in hare ruimste beteekenis', *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht,* III (1843) 255, 258.
53) *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler* . . . begründet von U. Thieme und F. Becker, hrsg. von Hans Vollmer, XXXVI (Leipzig, 1947) 286.

re zuster van de bekende Cornelius Valerius 54), van wie Wtewael eveneens een portret heeft vervaardigd.
Voor Plantijn heeft Paulus Wtewael meegewerkt aan de illustratie van een publicatie met de afbeeldingen van de heiligen der Rooms Katholieke kerk, verschenen in 1580 en 1584, en aan die van het *Missale Romanum* van 1585 55). Deze medewerking vormt een apart facet van Plantijns betrekkingen met Utrecht.

Regeringscolleges

Niet alleen met personen die bij „justitie en politie" betrokken waren, heeft Plantijn relaties gehad, evenzeer een aantal malen met de regeringscolleges als zodanig. Het bleek reeds uit de gratificatie, die de stad hem voor de edities van Guicciardini heeft gegeven. De stad heeft ook aankopen bij hem gedaan. We weten dit niet uit Plantijns boekhouding, maar uit de kameraarsrekeningen van Utrecht 56). In 1582 is daar een betaling geregistreerd aan Herm. Acrynsz. vd Ghoey. Hij zal dezelfde zijn als Herm. van Goye, die in 1580 naar in de boekhouding van Plantijn vermeld wordt, enkele malen commissies voor de Utrechtse boekverkoper en -drukker Coenraet Henricksz. heeft waargenomen 57). Van Goye heeft het ook voor de stad gedaan.
Hij ontvangt betaling *voor de dienste by hem . . . gedaen met alle nywe tydingen ende geschiedenissen, die te hove waren, over te schriven, daerin gerekent de afdrukselen ende printingen by hem tot Plantyn gelicht ende de magistraet overgesonden.* Deze post is ook hierom interessant dat hij toont, dat de verschaffing van geschreven nieuwsberichten aan het Utrechtse Hof, want dit moet bedoeld zijn, en aan de stad van ouder datum is dan de meer bekende activiteiten van Cornelis Cools in 1594/95 58). Afgedacht daarvan laat de post zien hoe afhankelijk men in die dagen van Plantijn voor de nieuwsvoorziening is geweest. Vermoedelijk zijn de tijdingen door Van Goye in Plantijns „boutique" gekocht en omdat in de boekhouding van de winkelverkoop slechts bij uitzondering namen van klanten zijn genoteerd, heb ik er de koop niet in aangetroffen 59).
Ook met de Staten van Utrecht heeft Plantijn in verbinding gestaan. Met een Leids drukkersadres, dat het jaartal 1584 draagt, heeft hij een nieuwe uitgave het licht doen zien van de geschiedenis der Hollandse graven door Hadrianus Barlandus, verlucht met hun portretten. Het werk is grotendeels te Antwerpen gedrukt en was eind 1583 reeds beschikbaar. Het bevat een supplement, met een eigen titelblad, over de geschiedenis van de Utrechtse bisschoppen en dit gedeelte is opgedragen aan de Staten van Utrecht 60). De opdracht

54) De Vocht, *Valerii Epistolae,* 6.
55) *Sanctorum kalendarii romani . . . imagines in aere excisae:* BT 5354 en 5356; *Missale Romanum:* BT 6333.
56) J. J. Dodt van Flensburg, 'De stads-kameraarsrekeningen', 259.
57) MPM, rr. 110, fol. 27.
58) Annie Stolp, *De eerste couranten in Holland.* Diss. Amsterdam UvA (Z. pl., 1938) 53.
59) Kasboek boutique: MPM, nr. 491.
60) Hadrianus Barlandus, *Hollandiae comitum historia et icones;* (gevolgd door) *Ultraiectensium episcoporum catalogus et res gestae* (Leiden, 1584). Zie: R. Breugelmans, 'Lugduni Batavorum, ex officina Christophori Plantini', *Quaerendo,* V (1975) 91 vgl.; Voet I, 625.

heeft doel getroffen: Plantijn is er nog in 1583 met 60 gulden voor beloond 61).

Hubertus Duifhuis

Behalve met leken hebben er contacten van Plantijn met de clerus in Utrecht bestaan. Ze zijn op één uitzondering na van ondergeschikt belang. Voor Jan van Renesse 62), kanunnik van St. Jan, Albertus van den Nieuwenborch 63) en Philippus Morus 64) van het kapittel van Oudmunster kan ik met de vermelding van de namen volstaan. Op Plantijns betrekkingen met de pastoor/predikant van de Jacobikerk Hubertus Duifhuis moet ik uitvoeriger ingaan.
Hun relatie kon sinds 1916 bekend zijn, toen een brief van Plantijn aan Duifhuis is gepubliceerd 65). Eerst kort geleden echter (1977) heeft Hamilton er de aandacht op gevestigd 66). De verklaring voor deze wat vreemde lacune in de geschiedschrijving zal liggen in de omstandigheid, dat Duifhuis bij Plantijn onder zijn Latijnse naam Hubertus Littorinus bekend is 67). Zo komt hij in de rekening die hij bij Plantijn had voor 68), zo ook in het adres van de aan hem gerichte brief. De uitgever van Plantijns correspondentie heeft Littorinus niet thuis kunnen brengen, terwijl anderzijds kerkhistorici, die dit wel hadden kunnen doen, aan de correspondentie van Plantijn zijn voorbijgegaan, ook onlangs nog 69).
Plantijn heeft aan Duifhuis boeken geleverd. De leveranties dateren van 9 maart en 16 juni 1574. In het journaal duidt Plantijn de eerste maal Duifhuis aan als *pastor ecclesiae Roterodamensis,* in juni als *pastor Ultraiectinus.* Wellicht heeft Duifhuis de reis van Keulen, waarheen hij uit Rotterdam was gevlucht, naar Utrecht over Antwerpen gemaakt en toen Plantijn bezocht. Dit is niet meer dan een vermoeden, want op welke wijze de bestelling is geplaatst en

61) Resolutie van 30 okt. en 19 dec. 1583, volgens: P. A. Tiele, 'Les premiers imprimeurs de l'université de Leide', II, *Le Bibliophile belge,* IV (1869) 116. De opmerking van Tiele over exemplaren waarin het *gehele* werk aan de Staten van Utrecht is opgedragen moet op een vergissing berusten. De opdracht aan de Staten van Utrecht is, in tegenstelling met die aan Holland, niet in de uitgave van Plantijns briefwisseling gepubliceerd. Opvallend is dat in de opdracht aan Holland speciaal de ondersteuning van de arbeid van Dousa door Lambert van der Burch, kanunnik van St. Marie te Utrecht en broer van Adriaan, wordt vermeld: *Corr.* VII, nr. 1009.
62) Brief van Jan van Renesse aan Plantijn van 30 dec. 1569: MPM, nr. 92 fol. 259. De brief is niet in de uitgave Rooses-Denucé opgenomen. Verder: MPM, nr. 16, fol. 105.
63) MPM, nr. 18, fol. 260.
64) Zie: P. M. M. Geurts, *De Utrechtse kanunnik Philippus Morus, Neolatijns dichter.* Bibliotheca humanistica et reformatoria XXI (Nieuwkoop, 1977) 55, 69-71.
65) Brief van 31 dec. 1580: *Corr.* VI, nr. 899.
66) Alastair Hamilton, 'Hiël and the Hiëlists: the doctrine and followers of Hendrik Jansen van Barrefelt', *Quaerendo,* VII (1977) 243 vlg., m.n. 251 vlg. en 259 vlg.
67) Duifhuis stond ook nog bekend als Hubertus van Schevelingen, d.i. Scheveningen, waar zijn vader meermalen schepen was geweest. Ook deze benaming heeft voor problemen gezorgd: *Diarium van Arend van Buchell.* G. Brom en L. A. van Langeraad, ed. Werken Historisch Genootschap 3e serie XXI (Amsterdam, 1907) 52; *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz.* I. H. van Eeghen, ed. Werken Historisch Genootschap 4e serie V en VI (2 dln; Groningen, 1959-1960) II, 750 noot.
68) MPM, nr. 18, fol. 106; nr. 20, fol. 15.
69) C. P. van Andel Azn., 'Huibert Duifhuis', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* I (Kampen, 1978) 71 vlg.; M. G. L. den Boer, 'De Unie van Utrecht, Duifhuis en de Utrechtse religievrede', *Jaarboek Oud-Utrecht,* 1978, 71 vlg.

uitgevoerd is in grootboek noch journaal aangegeven. De leveranties zijn bepaald niet sensationeel. Ze betreffen een werk van Aegidius Dominicus Topiarus, een bestseller, die Plantijn meer aan Utrecht heeft geleverd; een werk van Alanus Copus; twee van Antonius Broickwy van Königstein en het *Psalterium* van Arias Montanus. Deze leveranties geven de indruk, dat Duifhuis zich in 1574 nog als een trouw zoon van de Moederkerk heeft willen gedragen.

Opvallend is dat Plantijn bij de eerste leverantie aantekent, dat ze als geschenk is bedoeld. Hij was dus wel met Duifhuis bekend. Naar we nu moeten aannemen gaat die bekendheid terug op beider relatie met Hendrik Niclaes, de leider van het Huis der Liefde. In 1574 hadden zij echter beiden naar Hamilton uiteengezet heeft met H. N., onder deze letters staat de leider van de spiritualistische secte bekend, gebroken en zij konden daarom nog in goede verstandhouding met elkaar staan. Maar nu het vreemde: Duifhuis heeft een gedeelte van de hem gratis geleverde werken betaald, nl. op 11 augustus 1574. Wat hiervan de reden is geweest, valt niet te zeggen. De overblijvende schuld heeft Duifhuis niet voldaan. In het grootboek is in 1582, na zijn dood, aan de creditzijde een streep gezet. Plantijn heeft de zaak als afgedaan beschouwd.

Na 1574 valt er lange jaren geen betrekking waar te nemen. 27 november 1580 schrijft dan Hendrik Jansen van Barrefelt, alias Hiël, die zich evenals Plantijn en Duifhuis van H. N. had afgekeerd en een eigen kring om zich verzameld had, een brief aan Plantijn 70), die laat zien dat Duifhuis, want hij is met *den man van Utrecht* bedoeld, evenals Plantijn tot zijn sympathisanten behoorde. Barrefelt had Duifhuis geschreven, maar geen antwoord ontvangen, evenmin als Plantijn - met dit feit was Barrefelt dus bekend - op een brief zijnerzijds een reactie had gekregen. Hij verzocht Plantijn Duifhuis omstreeks Kerstmis een groet te zenden en informatie in te winnen *ofte daer wat voert ganckx in de komenschap is.* Met het woord *komenschap* duidt Barrefelt in zijn brieven de activiteiten die de verspreiding van zijn ideeën moesten bevorderen, aan 71).

Plantijn heeft gevolg gegeven aan het verzoek en op 31 december 1580 aan Duifhuis een brief gericht. Uit deze brief blijkt, dat Duifhuis gevraagd was de „editing" van een werk van Barrefelt: *Het Boeck der ghetuygenissen vanden verborghen Ackerschat,* op zich te nemen. Duifhuis had zelf in een brief aan Barrefelt opgemerkt dat verscheiden zaken onvoldoende duidelijk gesteld waren en Plantijn had hem verzocht de nodige correcties aan te brengen, maar had niets van hem gehoord. Hij dringt er nu sterk bij Duifhuis op aan hem te antwoorden. Denucé heeft zich verwonderd over de toon van de brief: *c'est le ton d'un chef qui parle à des inférieurs* 72). Onbegrijpelijk is de wijze waarop Plantijn zich in de brief uitlaat, echter niet. Er was Plantijn veel aan gelegen het werk uit te brengen. Hij voelde zich niet meer de oude, wilde vóór hij stierf als een soort legaat aan de gemeenschap het boek drukken en had daartoe op

70) *Corr.* VI, nr. 893.

71) A. Hamilton, ed., 'Seventeen letters from Hendrik Jansen van Barrevelt (Hiël) tot Jan Moretus', *De Gulden Passer,* LVII (1979), 70 en passim. Voor ko(o)menschap of koopmanschap figuurlijk gebruikt zie: *Woordenboek der Nederlandsche taal* VII, 2 ('s-Gravenhage enz., 1941) 5361, 5412. Ook de 'catholike religie' is er wel mee aangeduid: *Dagboek Wouter Jacobsz,* II, 616.

72) *Corr.* VI, blz. 210.

zijn drukkerij de nodige voorbereidingen getroffen. De verhoogde activiteit van H. N. in deze jaren, die zelfs de aandacht van de keizerlijke commissaris voor de Messe in Frankfort trok 73), kan hebben meegespeeld in Plantijns wens dit werk en ook andere van Barrefelt op korte termijn het licht te doen zien. Maar de *Ackerschat* behoefde correctie, waarvoor hij Duifhuis de geschikte man achtte, en toen deze niets van zich liet horen kwam Plantijn in moeilijkheden. Hij zette daarom in het belang van de zaak, die ook Duifhuis diende, hem in zijn brief onder zware morele druk.
Eigenaardig is dat niets in de brief er op wijst, dat Plantijn met de situatie waarin Duifhuis verkeerde op de hoogte was. Die had, mag men zeggen, toch wel iets met zijn sympathie voor een figuur als Barrefelt te maken. Plantijn heeft met zijn brief geen succes gehad. Op 19 februari 1581 heeft hij nog een rappel gezonden, dat naar we kunnen aannemen eveneens zonder resultaat is gebleven. Op 3 april 1581 is Duifhuis overleden. Of Plantijn vóór zijn bezoek aan Utrecht eind juni van dat jaar van zijn sterven geweten heeft, valt niet te zeggen. Ik ben geneigd het aan te nemen en één, misschien zelfs het belangrijkste motief voor zijn bezoek te zien in het ophalen van de onder Duifhuis berustende manuscripten en evt. voorhanden correcties. De *Ackerschat* heeft vermoedelijk nog in 1581 het licht gezien 74).

Nogmaals Dirk Canter

Plantijn heeft zich eind april 1583 in Leiden gevestigd, wat niet betekent dat hij het bedrijf in Antwerpen, dat hij aan de hoede van zijn schoonzoons Moretus en Raphelengius had toevertrouwd uit het oog verloor 75). Hij had te Leiden een drukkerij, hij was er ook als boekverkoper actief. Plantijn is zijn verhuizing zelfs begonnen met op 17 oktober 1582 een hoeveelheid boeken over te brengen, o.m. twaalf exemplaren van Canters editie van Arnobius 76). Canter is echter in Antwerpen blijven bestellen. Zijn belangstelling gold de zaak van Plantijn, niet diens persoon. Merkwaardig is dat Canter - en niet alleen hij: een boekverkoper deed hetzelfde - zelfs werken die met een Leids drukkersadres zijn verschenen, uit Antwerpen liet komen. Dat was het geval met het eerder in deze bijdrage genoemde geschiedwerk van Barlandus, het was eveneens het geval met een werk van Lipsius: *De constantia,* dat met een Leids

73) Wolfgang Brückner,'Eine Messbuchhändlerliste von 1579 und Beiträge zur Geschichte der Bücherkommission', *Archiv für Geschichte des Buchwesens,* III (1961) 1638.
74) BT 5161; Voet I, 627; voor het verschijningsjaar zie ook Hamilton, 'Seventeen letters', 67 noot 22.
75) Het kasboek, dat Jan Moretus had aangelegd nadat Plantijn hem in 1576 de kas had overgedragen, bleef hij getuigen zijn handtekeningen controleren. Op 9 jan. 1584 gaf hij te Leiden zijn goedkeuring aan het gevoerde beheer. Moretus was 31 dec. 1583 naar Leiden gegaan en had o.m. het kasboek bij zich. Op 1 mei 1584 was Plantijn zelf tijdelijk te Antwerpen en verklaarde hij zich daar accoord. Zie MPM, nr. 14, fol. 90 en 94.
76) Geboekt onder het hoofd *Le Voyage de Leyden,* in het grootboek MPM, nr. 20, fol. 128. In het journaal 1582 staat op 17 okt. *facture d'ung tonneau des livres pour,* zonder aanduiding van bestemming en geeft eerst een aantekening onder de *facture* de plaatsnaam. De steller van de post moet aanvankelijk niet geweten hebben, dat Plantijn zelf naar Leiden dacht te trekken, heeft misschien gedacht aan een pendant van de *Voyage de Hamborch entre les mains de Hans Spierinck,* een schoonzoon van Plantijn (MPM, nr. 20, fol. 74).

en een Antwerps adres is uitgekomen 77). De stad aan de Schelde bleef als een magneet de klanten tot zich trekken!
Canters rekening in het grootboek loopt door tot 3 november 1584. Het beleg en de verovering van Antwerpen door Parma moest de relatie wel verbreken. Aan de creditzijde sluit de rekening met een intrigerende post. Zonder opgave van datum, maar volgend op een post van 23 juni 1584, staat daar dat volgens bericht van Jan Dresseler Canter *a mon père* 150 gulden heeft betaald. Canter heeft Plantijn dus nog ergens ontmoet en een gedeelte van zijn grote schuld (208 gld. 11 stuiver) betaald. Niet onwaarschijnlijk heeft de betaling te Utrecht plaats gevonden, nadat Plantijn Leiden voorgoed verlaten had. Het blijkt nl. dat hij zich in augustus 1585 in Utrecht heeft laten zien. In de rekening van de Utrechtse boekverkoper Gerard Jansen van Vollenhoven is aan de creditzijde een bedrag van 30 gld. opgenomen dat van hem *estant le maistre a Utrecht* is ontvangen 78). Helaas geeft de post alleen de maand aan en mist de dag waarop de betaling is verricht. In augustus 1585 is Plantijn uit Leiden vertrokken. In de verhalen die hij over zijn vertrek heeft gedaan, wordt Utrecht niet genoemd, hij zou er vóór hij opbrak nog geweest kunnen zijn. Meer aannemelijk lijkt dat hij Utrecht heeft aangedaan toen hij uit Leiden was afgereisd, omdat hij gezien zijn voornemens daar beter geld kon opnemen dan te Leiden. Te Utrecht zal hij niet alleen Gerard Jansen van Vollenhoven, maar ook Dirk Canter aangesproken hebben. Plantijn was op de hoogte van de stand van zaken te Antwerpen en moet geweten hebben, dat beiden hem bedragen schuldig waren. Het bericht over de betaling van Canter heeft Antwerpen bereikt via Dresseler, die Plantijn te Frankfort vertegenwoordigde en daar is Plantijn na een reis vol belevenissen tenslotte gearriveerd. Hij zal toen Dresseler hebben ingelicht.
Nadat Plantijn uiteindelijk te Antwerpen in zijn oude omgeving was teruggekeerd, is er tijdens zijn leven geen contact met Canter meer geweest. Eerst na Plantijns dood is er weer van transacties sprake. Canters rekening sluit bij Plantijns overlijden met een bedrag dat onbetaald is gebleven. Hij wordt dan voor 58 gld. 11 st. als dubieuze debiteur aangemerkt 79). Zijn schuld wijst het belang aan, dat de Officina Plantiniana voor hem had gehad, het hernieuwde contact later wijst uit, dat ze voor hem vrijwel onmisbaar was.

Ten besluite

Van contact met andere Utrechters is, voor zover we kunnen vaststellen, bij het leven van Plantijn na 1585 evenmin sprake geweest 80). Ook de boekver-

77) Op 7 nov. 1583 zijn volgens het journaal de *Barlandus* en Lipsius' *Constantia* aan Canter, op 10 nov. 1583 aan Gerard Jansen van Vollenhoven geleverd. Op 14 maart 1584 ontvangt laatstgenoemde bovendien *De amphitheatro* van Lipsius, dat ook met beide adressen is gepubliceerd. Op 29 mei 1584 zijn hem de beide werken van Lipsius uit Antwerpen geleverd. De werken van Lipsius genoemd: BT 1938 en 1934; Breugelmans, 'Lugduni Batavorum', nr. 71 en 67.
78) MPM, nr. 110, fol. 80.
79) MPM, nr. 21, fol. 2.
80) Wel heeft de Engelse dichter Philip Sidney, die als gevolg van het door de Staten Generaal met koningin Elisabeth gesloten verdrag aan de oorlogvoering in de Nederlanden deelnam, in het voorjaar van 1586 vanuit Utrecht Plantijn benaderd i.v.m. de leverantie van boeken: M. van Dur-

kopers hebben met hem geen zaken meer kunnen doen. Job Matteeussen, die als enige vanaf 1565 vrijwel onafgebroken publicaties uit Antwerpen had betrokken, kon evenals Canter eerst in 1592 weer contact opnemen met Plantijns opvolger Moretus 81). Met zijn leveranties aan de boekhandel had Plantijn een veel ruimer kring bereikt dan zijn particuliere klanten in Utrecht vormden, met name ook omdat hij veel courant goed leverde 82). De Utrechtse jeugd bijv. lijkt, als we afgaan op de rekeningen van de boekverkopers, uit bij Plantijn verschenen schoolboeken onderwezen te zijn. Plantijn heeft met deze en andere gangbare werken zijn bedrijf voor Utrecht een betekenis gegeven, die uitgaat boven het belang, dat het er voor een kleine groep van litteratoren had. Deze omstandigheid moet in het oog worden gehouden, om de in deze bijdrage besproken relaties in het rechte perspectief te zien.

me, ed., *Supplément à la correspondance de Christophe Plantin* (Antwerpen, 1955) 224-225. Arnoldus Eickius heeft een *Elogium* op Sidney gedicht, dat in 1586 door Hendrik van Borculo te Utrecht is uitgegeven tezamen met zijn *Elogium . . . Roberti, comitis Leycestrii, . . . Belgiae gubernatoris generalis:* Machiels, *Catalogus,* nr. E 818; J. A. van Dorsten, *Poets, patrons, and professors; sir Philip Sidney, Daniel Rogers, and the Leiden humanists.* Publications of the Sir Thomas Browne Institute, Leiden, General series II (Leiden, 1962) 104-105.

81) MPM, nr. 110, fol. 192. Eerste leverantie: MPM, nr. 39, fol. 4.

82) Van andere werken wil ik hier noemen de 'Bible Royale', de beroemde Polyglotbijbel (BT 436, 5190; Voet I, 644). Tweemaal heeft Plantijn deze aan Utrecht geleverd. Eerst op 30 sept. 1581 uit Antwerpen aan Gerard Jansen van Vollenhoven: MPM, nr. 110, fol. 80. Vervolgens in 1584 uit Leiden aan Hans van Mansvelt, eveneens een boekverkoper. Dit exemplaar was bestemd voor de nieuw opgerichte stedelijke bibliotheek, thans UB: P. A. Tiele, 'Een boekverkoopers-rekening van 1584', *Bibliographische adversaria* 2e reeks I (1887-94) 18-19.